

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKA

Nəsir ƏHMƏDLİ
prof-ahmedli@mail.ru

ORFOQRAFIYA PRİNSİPLƏRİ VƏ QAYDALARI: QARŞILIQLI TƏSİR MEXANİZMİ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются принципы и правила орфографии современного азербайджанского языка и механизм их взаимовлияния. Отмечается, что правила орфографии каждого языка строятся на трех основных принципах: фонетическом, морфологическом и историко-традиционном. В разных языках принципы орфографии чередуются по-разному. Так, в орфографии русского языка на первом месте идет морфологический принцип, а английского – историко-традиционный. Азербайджанские же языковеды на переднюю позицию ставят фонетический принцип. Автор статьи считает, что именно с этим и связана путаница в правилах нашей орфографии и соответствующих словарях. По его мнению, на первое место должен ставиться морфологический, а на второе – фонетический принципы, или же применяться их синтез (морфонологический принцип).

Ключевые слова: *орфография, принципы, правила, фонетический принцип, морфологический принцип.*

SUMMARY

Principles and rules of orthography of modern Azerbaijani language and mechanism of their interactions are investigated in this article. It is marked that the rules of orthography of every language are built on three basic principles: phonetic, morphological and historical-traditional. In different languages principles of orthography alternate differently. So, in orthography of Russian language morphological principle is on the first place, and in English - historical-traditional. The Azerbaijani linguists put phonetic principle to first position. The author of the article considers that confusion is related to rules both with it and appropriate dictionaries. According to his opinion, on the first place must be put morphological, and on the second - phonetic principles, or to be used their synthesis (morphonological principle).

Key words: orthography, principles, rules, phonetic principle, morphological principle

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya prinsipləri və onların əsasında hazırlanan orfoqrafiya qaydalarının qarşılıqlı təsir mexanizmi araşdırılır. Göstərilir ki, hər bir ədəbi dilin orfoqrafiya qaydaları 3 əsas prinsip üzərində qurulur: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi. Bu prinsiplərin sıralanması müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Məsələn, rus dilinin orfoqrafiyasında birinci yerdə morfoloji, ingilis dilinin orfoqrafiyasında tarixi-ənənəvi prinsip durur. Azərbaycan dilçiləri isə ilk mövqeyə fonetik, sonrakı yerlərə morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipləri qoyurlar. Müəllif zənn edir ki, orfoqrafiya qaydalarımızdakı və lüğətlərimizdəki dolaşılıqlığın çoxu da məhz buradan irəli gəlir. Onun fikrincə, birinci yerə morfoloji, ikinci yerə isə fonetik prinsip qoyulmalı, yaxud onların sintezi olan morfonoloji prinsipdən istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: orfoqrafiya, prinsiplər, qaydalar, fonetik prinsip, morfoloji prinsip.

Dil nəzəriyyəsinin ən mürəkkəb məsələlərindən biri ağız nitqi ilə kağız nitqinin (şifahi nitqlə yazılı nitqin) qarşılıqlı əlaqəsidir. Təbii ki, ağız nitqi daha qədimdir və kağız nitqi də onun əsasında formalaşmışdır. Bu sahələrin hər birinin öz qaydaları var. Ağız nitqinin qaydaları orfoepiya (düzgün danışmaq), kağız nitqinin qaydaları isə orfoqrafiya (düzgün yazı) ilə tənzimlənir. Bununla belə, bu kateqoriyalar tam müstəqil fəaliyyət göstərə bilmir, zaman-zaman müəyyən dozalarda biri digərinə nüfuz edərək qarşılıqlı zənginləşməyə səbəb olur.

Hər bir ədəbi dilin orfoqrafiya qaydaları müəyyən prinsiplər əsasında hazırlanır. Tanınmış rus sovet dilçisi L.V.Şerba (1880-1944) 1926-cı ildə Bakıda, Birinci Ümumittifaq Türkologiya Qurultayında çıxış edərkən orfoqrafiyanın 4 prinsipinin adını çəkmişdi: fonetik, ənənəvi, morfoloji və ideoqrafik [Bax: 4, 153]. Prof. O.S.Axmanova (1908-1991) bu siyahıya fonematik və etimoloji prinsipləri də əlavə edərək onların sayını 6-ya çatdırmışdır [Bax: 7, 153]. Prof. Ə.M.Dəmirçizadə (1909-1979) isə 5 prinsipin adını çəkmiş (fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi, fərqləndirici və etimoloji), lakin cəmi üçünün (fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi) izahını vermişdir [Bax: 1, 222-229]. Ən çox istifadə olunanlar da elə bunlardır.

Fonetik prinsipə görə, sözlər deyildiyi kimi yazılmalıdır. Morfoloji prinsip tələb edir ki, sözün kökü və ona əlavə olunan leksik və qrammatik şəkilçilər heç bir dəyişikliyə uğramadan, deyilişindən, dialekt və şivə tələffüzündən asılı olmadan bütün dil daşıyıcılarının oxuyub anlaya biləcəkləri vahid formada yazılsın. Tarixi-ənənəvi prinsipin tərəfdarları iddia edirlər ki, söz, 50, 100, 150... il öncə necə yazılıbsa, bu gün də eləcə qalsın.

Bu prinsiplərin sıralanması müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Məsələn, rus dilinin orfoqrafiyasında birinci yerdə morfoloji, ingilis dilinin orfoqrafi-

yasında tarixi-ənənəvi prinsip durur. Azərbaycan dilçiləri isə ilk mövqeyə fonetik, sonrakı yerlərə morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipləri qoyurlar. Zənn edirik ki, orfoqrafiya qaydalarımızdakı və lüğətlərimizdəki dolaşıqlığın çoxu da məhz buradan irəli gəlir. Elə ilk baxışdanca görünür ki, bu prinsiplər bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, fonetik prinsip deyir ki, “fransız” sözü “firansız” kimi yazılsın. Morfoloji prinsipə görə, bu söz yazıda heç bir dəyişikliyə uğramadan elə “fransız” kimi əks olunmalıdır. Tarixi-ənənəvi prinsipin tələbi belədir ki, bu söz XIX əsrdə, məsələn, M.F.Axundzadənin əsərlərində olduğu kimi, “firəng” formasında işlədilsin. Ziddiyyət göz önündədir.

Buradan gəldiyimiz nəticə belədir ki, müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirilərkən birinci yerə morfoloji prinsip qoyulmalıdır. Prof. Ə.M.Dəmirçizadənin də yazdığı kimi, “...məhz morfoloji prinsip dilin əsas mənalı ünsürlərinin – sözlərin yazıya vahid şəkildə köçürülməsi qaydalarını istiqamətləndirən ən mühüm prinsipdir. Bu prinsip nəzərə alınmazsa, mənalı dil vahidləri müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunduğu kimi yazıya köçürülsə, yazı da öz mahiyyətini itirər, yəni yazı da həqiqi mənada vahid anlaşma vasitəsi ola bilməz” [1, 224].

Əksər Azərbaycan dilçiləri fonetik prinsipin ön plana çıxarılmasını belə bir tezislə əsaslandırmağa çalışırlar ki, dilimizdə söz köklərinin çoxu (*al, alma, ata, ana, dağ, daş, xal, xala* və s.) tələffüzə uyğun olaraq yazılır, yəni həmin sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasında fərq olmur. Tarixin müəyyən dönmündə – ağız nitqindən kağız nitqinə keçid dövründə bu tezis özünü doğruldurdu. 1926-cı ildə yuxarıda adını çəkdiyimiz Türkologiya qurultayındakı çıxışında rusiyalı alim-şərqşünas, prof. L.İ.Jirkov (1885-1963) demişdi: “Türk xalqlarının hazırda mövcud olan böyük savadsızlığı şəraitində indi həmin prinsip (aparıcı orfoqrafiya prinsipi – N.Ə.) fonetik yazılış prinsipi ola bilər” [Bax: 4,157]. Bəli, orfoqrafiya qaydalarında fonetik prinsipin ön plana çıxarılması əvvəllər əhalinin əksəriyyətinin savadsız olması ilə bağlı idi, lakin indi zəmanə dəyişib, cəmiyyət yazı mədəniyyətinə daha çox bağlanıb, savadlılıq dərəcəsi artdıqca insanlar danışmalarını oxuduqlarına uyğunlaşdırmağa meyil göstərilir. Məşhur rus dilçisi, professor A.M.Peşkovski (1878-1933) ədəbi dildən bəhs edərək yazırdı: “Ədəbi dildə danışmaq, yəni eyni zamanda həm yazılı nitqin qanunlarına tam əməl etmək, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və dinləyicinin psixikasını oxucunun psixikasından fərqləndirməyi bacarmaq o qədər də asan deyil. Bu, ədəbi nitqin xüsusi - ayrıca bir növüdür. Elə bir növü ki, mən onu yazılı nitqin şifahi nitqə uyğunlaşdırılması adlandırardım” [8, 165]. Müasir dövrdə ədəbi nitq daşıyıcıları (siyasi xadimlər, radio və televiziya aparıcıları, mühazirəçilər, müəllimlər və s.) fikirlərini auditoriyaya şifahi formada çatdırsalar da, onların hər biri əvvəlcədən hazırlanmış müəyyən yazılı mənbə ilə (məruzə, ssenari, mühazirə mətni, kitab və s.) bağlı olur. Deməli, indi həmin tezis “Dilimizdə söz köklərinin çoxu tələffüzə uyğun olaraq yazılır, yəni həmin sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasında fərq olmur” kimi yox, “Dilimizdə söz

köklərinin çoxu yazılışa uyğun olaraq tələffüz edilir, yəni həmin sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olmur” formasımda qurulmalıdır.

Orfoqrafiya qaydalarının tərtibində ikinci yerdə (morfoloji prinsipdən sonra) gəlməli olan fonetik prinsip “bu və ya digər şəraitlə bağlı olaraq sözlərin fonetik tərkibində əmələ gələn dəyişikliyin tələffüzdə qanuniləşmiş növlərini” və bir sıra başqa məqamları əhatə etməlidir. Məsələn, buraya “bəzən kar samitlərin cingiltiləşməsi (*otaq-otağa, çiçək-çiçəyin*), bitişdirici samitlərin artırılması (*ata-n-ı, ata-s-ı, ata-y-a*), ... xüsusən Azərbaycan dili üçün daha çox əlamətdar sayılan ahəng qanunu əsasında şəkilçilərin variantlarla tələffüzü kimi fonetik hadisələrin yazılışı” [1, 223-224], sözün sətirdən-sətirə hecalarla keçirilməsi kimi məsələlər daxil ola bilər.

Yuxarıdakı üç nöqtənin yerində Ə.Dəmirçizadə “şəkilçi qəbul edərkən bəzi sözlərin kökündəki müəyyən saitin düşməsi”ni də (*oğul-oğlu, ağız-ağzı*) tələffüzdə qanuniləşmiş və yazıda sabitləşmiş hal hesab edir. Görkəmli alimin və bir çox başqa dilçilərin bu fikiri ilə razılaşmaq xeyli çətindir. Onların mövqeyinə görə, bəzi ikihecalı sözlərə (sınıf, oğul, fikir, şəkil və s.) saitle başlanan şəkilçi artıranda ikinci hecadakı sait, saitle bitən bir sözə (Əli, Ağa, Mirzə...) saitle başlanan başqa söz bitişdirib mürəkkəb söz əmələ gətirəndə isə birinci sözün son saiti düşür. Əlbəttə, səsdüşümü (eliziya) şifahi ədəbi dilimizə xas olan təbii hadisədir, amma təbii olmayan odur ki, digər fonetik hadisələr yalnız danışığa şamil edildiyi halda, nədənsə, səsdüşümü yazılı nitqə də aid edilir və müəyyən məntiqsizlik yaradır. Məsələn, “dərinlik” sözü assimilyasiya nəticəsində «dərinnix'» kimi deyilsə də, yazıda ilkin formasını (dərinlik) saxlayır, lakin heç bir elmi əsası olmayan qaydaya görə səsdüşümü orfoepiya predmeti olmaqdan çıxıb orfoqrafiyanın idarəediciyinə çevirilir: *sınıf-sinfin, sətir - sətərə* və s.

Hesab edirik ki, sözlər yazılarkən onların kökləri (leksik mənə bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin - lüğəvi formasını saxlamalıdır (Unutmayaq ki, Azərbaycan dili iltisacı dildir və mümkün qədər fleksiya uzaq olmalıdır). Gəlin *oğlu, çevrə, sinfin, sətərə, orda, burda* sözlərini kök və şəkilçiyə ayıraq: *oğl+u, çevr+ə, sinf+in, sətər+ə, or+da, bur+da*. Axı şagirdlərə və tələbələrə öyrədirik ki, “sözün ayrılıqda işləmə bilən və (leksik) mənası olan hissəsi kök adlanır” [6, 25]. “Kök sözün müstəqil işləmə bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayış ifadə edən əsas hissəsini təşkil edir” [2, 12]. Dilimizə aid lüğətlərin heç birində *oğl, çevr, sinf, sətər, or, bur* sözləri yoxdur və bunlar heç bir leksik mənə bildirmir.

Səsdüşümünün yazıda əks olunması bəzən hətta sözün mənasının tam dəyişməsi ilə nəticələnir. Misal üçün, *xeyir* sözünə yönlük hal şəkilçisi artırıb yazırıq: *Gecəniz xeyrə qalsın*. Beləliklə, müsbət mənalı *xeyir* sözü *yox* anlamına gələn *xeyr* kəlməsinə çevirilir və xoş söz demək istədiyimiz əziz adama yoxluq arzulanır.

Mürəkkəb sözlər şəkilində olan adlarla bağlı lap gülünc vəziyyət yaranıb: “Əli”ni “əl”ə (Əli + ağa = Əlağa), “Vəli”ni “vəl”ə (Vəli + ağa =

Vəlağə), "Ağa"nı "ağ"a (Ağa + Əli = Ağəli) çeviririk. Məlumdur ki, ərəb dilində *əkbər - böyük, övsət - ortancıl, əskər - kiçik* deməkdir. Bəzi valideynlər imam Əliyə (598-661) hörmət əlaməti olaraq böyük oğullarına *Əliəkbər* (böyük Əli), ortancıl oğullarına *Əliövsət* (ortancıl Əli), kiçik oğullarına isə *Əliəskər* (kiçik Əli) adı qoyurlar, orfoqrafiyamız isə fonetik prinsipə əsaslanaraq böyük Əlini "böyük əl" (Ələkbər), ortancıl Əlini "ortancıl əl" (Əlövsət), kiçik Əlini isə "kiçik əl" (Ələskər) formasına salır və beləliklə, həmin adlar öz müqəddəsliyini, ilkin təyinatını itirir.

Nəsirəddin dinə kömək edən deməkdir. Birinci *i* ixtisara düşəndə isə (Nəsirəddin) dinin nəsri kimi anlaşılır. Bu cür nümunələr bitib-tükənməz qədərdir.

İndi ölkəmizdə yeni orfoqrafiya qaydaları müzakirə olunur. O təsdiqlənəndən sonra "Orfoqrafiya lüğəti"nin 7-ci nəşri buraxılacaq. Təbii ki, burada dediklərimizin bu dəfə nəzərə alınması macalsızlıq ucbatından mümkün olmayacaq. Heç belə tələm-tələsik nəzərə alınmasını da istəmirik. İstədiyimiz odur ki, növbəti 5 ildə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya qaydaları morfoloji və fonetik prinsiplərin vəhdəti əsasında son dərəcə mükəmməl hazırlanmalı, uzun müddət dəyişməməlidir. Fəlsəfə doktoru Nəzakət Qaziyevanın bu fikiri ilə tamamilə razıyıq ki, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üçün fonetik prinsipin üstünlük təşkil etdiyi deyilsə də, əslində iltisəqi dil kimi, Azərbaycan dili orfoqrafiyasında tipoloji-morfoloji qanunauyğunluqdan doğan və fonetik-fonematik göstəricilərlə möhkəmlənən qaydalar işlək olduğundan bu məqamı nəzərə alaraq **morfonoloji** (*Fərqləndirmə bizimdir – N.Ə.*) prinsipdən danışmaq, fikrimizcə, daha düzgün olardı. Hind-Avropa dilləri üçün fonetik, morfoloji, ənənəvi... prinsiplərdən danışmaq olar, bu, flektiv dillər üçün keçərlidir, lakin daxili inkişaf qanunauyğunluğunu qoruyub saxlamış iltisəqi dillər üçün ayrılıqda fonetik və ya morfoloji prinsiplə yanaşma nəticə vermir"[3].

Orfoqrafiya qaydalarının hazırlanmasında fonetik prinsipi həlledici amil kimi qəbul etsək, onda gərək "q" ilə bitən qalın saitli milli sözlərimizin hamısını (*bulaq, dayanacaq, qatıq* və s.) [x] ilə, "q" ilə bitən alınma sözlərin isə çoxunu (*filoloq, ittifaq, müstəntiq* və s.) [k] ilə yazacaq. Başqa bir məsələ: fonetik prinsip əsas götürülürsə, onda nə üçün yeni orfoqrafiya layihəsində "əsgər" tipli sözlərin "k" ilə yazılmasını təklif edirik?

Fonetik prinsipə üstünlük verilməsi bəzi hallarda sözün öz mənşəyindən uzaqlaşmasına səbəb olur və gələcək etimoloqların işini xeyli çətinləşdirir. Misal olaraq *yatsı* (yastı), *yapraq* (yarpaq) kimi sözləri göstərə bilərik.

Orfoqrafiyamıza görə, *bu, o* işarə əvəzlilikləri zaman bildirən sözlərdən əvvəl gəldikdə də aid olduğu sözdən ayrı yazılır. Professor Zəmfira xanım Verdiyeva məqalələrinin birində bu gün ifadəsinin bitişik, yəni bugün formasında yazılmasını təklif etmişdi [5,51-58]. Biz də bu fikirə tərəfdar çıxırıq və əlavə etmək istəyirik ki, təkcə bu gün yox, butipli ifadələrin hamısı vaxt anlayışı bildirəndə (zaman zərfi olanda) bitişik (*buay, buil, busaat, buhaftə, ogün, osaat* və s.), birinci növ təyini söz birləşməsi olanda (*ay, il, saat, həftə, gün* sözləri cümlənin mübtədasi, yaxud tamamlığı yerində çıxış edəndə) ayrı yazılrsa, daha məntiqli olar.

MİSALLAR

BİTİŞİK	AYRI
Bugün hava xoşdur.	Bu gün başqa günlərə bənzəməz.
Buay 20 yaşım tamam olur.	Bu ay 31 gündən ibarətdir.
Gözlə, busaat gəlirəm.	Bu saat sənə çox yaraşır.
Buhəftə işim çoxdur.	Bu həftə keçən həftədən uğurlu oldu.
Ogün sizə getmişdim.	O gün getsin, gəlməsin.
Atam osaat yanıma gəldi.	O saat gün qədər uzun keçdi.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan türkcəsində**
- Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Aqzərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 256 s.
- İsrafilova R.D. Kök və şəkilçi. // Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfolojiya, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1980, s.12-20.
- Qaziyeva N.Q. 1955-ci ilin məcmuəsində maraqlı qeyd: i hərfi əvəzinə...
- Yeni orfoqrafiya layihəsi ilə bağlı bəzi qeydlər / <http://axar.az/news/toplum/263993.html>
- Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinarçap”, 2006, 570 s.
- Verdiyeva Z.N. Yazıda dilimizi düzgün əks etdirək. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: “Elm”, 1988, s. 51-58.
- Yusifova F.A. Azərbaycan dili qaydaları. I-IV siniflər üçün əlavə vəsait. Bakı: “Oskar” mətbəəsi, 2017, 64 s.
- Rus dilində**
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов – 2-е изд., стер. – Москва: УРСС, 2004. – 571 с.
- Пешковский А.М. Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах взрослых. // Избранные труды. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959, с. 161-176.